

Тичина Д.М.

Національна академія внутрішніх справ

Зубкова Л.А.

Національна академія внутрішніх справ

ОКРЕМІ НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА ЮРИДИЧНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

Актуальність статті полягає в тому, що дослідження юридичної відповідальності зумовлена тим, що у будь-якій державі юридична відповідальність перш за все існує з метою охорони суспільного ладу. Поряд з цим охорона демократичного правопорядку не єдина мета юридичної відповідальності. Юридична відповідальність також має за мету виховувати людей, тому, що правопорушення карається перш за все в свідомості людини. Більше того, юридична відповідальність нерозривно пов'язана з державою, що впливає на її зміст. Формування правової держави є одним із основних завдань сучасного етапу розвитку України та нерозривно пов'язано з проблемами взаємної відповідальності держави і громадянина, юридична відповідальність в якій позбавляється лише карального характеру, тому важливим є її дослідження у позитивному і негативному аспектах на новій методологічній основі, а саме з позиції сучасних підходів до виникнення, розвитку та функціонування держави і права. Створення правової держави стає можливим лише на базі сталого правового порядку, забезпечення якого є важливим завданням правоохоронних органів. У статті наголошено, що основна роль у змісті відповідальності особи і держави належить соціальній відповідальності, що характеризується взаємними правами та обов'язками. З одного боку, цей зв'язок спрямований від суспільства до своїх членів, до їх соціальної поведінки, а з іншого – ставленням особи до вимог, що до неї висуваються та включає в себе політичну, юридичну, моральну, громадянську, професійну відповідальність. З урахуванням особливостей позитивних і негативних сторін юридичної відповідальності, її функціонування в умовах демократичного суспільства, демократичної, соціальної, правової, держави, надано їй характеристику як особливої форми державної оцінки та реагування на протиправну поведінку суб'єктів правовідносин, що виражається у застосуванні правових санкцій у випадку вчинення правопорушень, обмеження їх прав (негативна юридична відповідальність), чи навпаки, зобов'язання дотримання і виконання вимог передбачених нормою права, спрямована на реалізацію правомірної поведінки, схвалена державою (позитивна юридична відповідальність).

Ключові слова: юридична відповідальність, протиправна поведінка, правомірна поведінка, правоохоронні органи, правовий вплив, правопорядок, Національна поліція.

Постановка проблеми. Дослідження юридичної відповідальності зумовлена тим, що у будь-якій державі юридична відповідальність перш за все існує з метою охорони суспільного ладу. Поряд з цим охорона демократичного правопорядку не єдина мета юридичної відповідальності. Юридична відповідальність також має за мету виховувати людей, тому, що правопорушення карається перш за все в свідомості людини. Більше того, юридична відповідальність нерозривно пов'язана з державою, що впливає на її зміст.

Формування правової держави є одним із основних завдань сучасного етапу розвитку України та нерозривно пов'язано з проблемами взаємної відповідальності держави і громадянина, юри-

дична відповідальність в якій позбавляється лише карального характеру, тому важливим є її дослідження у позитивному і негативному аспектах на новій методологічній основі, а саме з позиції сучасних підходів до виникнення, розвитку та функціонування держави і права. Створення правової держави стає можливим лише на базі сталого правового порядку, забезпечення якого є важливим завданням правоохоронних органів.

Серед усіх суб'єктів, відповідальних за охорону правопорядку у суспільстві, важливе місце належить правоохоронним органам, які запобігають, виявляють і розслідують кримінальні правопорушення, що напряму пов'язано з юридичною відповідальністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуалізація наукового осмислення юридичної відповідальності налічує значну кількість праць, авторами яких були С. В. Бобровник, О. М. Болсунова, Н. В. Вітрук, С. Д. Гусарев, О. В. Зайчук, О. В. Іваненко, Р. А. Калюжний, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, П. М. Рабінович, С. С. Сливка та ін. Проте сьогодні питання юридичної відповідальності потребує ґрунтовного переосмислення в контексті трансформації правопорушень, коригування уявлень щодо її сутності та функціонального призначення.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення особливостей юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 60 Конституції України: «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність» [1]. Водночас, у ст. 61 Основного закону закріплено таке положення: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» [1].

Розвиток будь-якої держави та права безпосередньо пов'язаний із засобами забезпечення державно-владного впливу на розвиток суспільства, в тому числі і за допомогою системи примусових засобів. Одним з ключових засобів реалізації державно-владного управління та правового регулювання є засоби юридичної відповідальності. Проблематика юридичної відповідальності традиційно є однією з ключових у правовій науці, що не втрачає своєї актуальності і на сьогодні. Варто зазначити, що в сучасних умовах розвитку державності до питань юридичної відповідальності значно зростає інтерес як серед науковців, так і серед юристів – практиків, що пояснюється особливостями сучасної соціально-економічної ситуації в Україні, яка характеризується усесторонніми змінами в суспільному житті в цілому та у правовій сфері, особливо [1; 2].

Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства, що здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах; її удосконалення є необхідною умо-

вою суспільного розвитку [3, с. 12]. У ретроспективному плані така відповідальність входить до механізму соціального регулювання, який розвивається, змінюється й удосконалюється разом з розвитком суспільства, – це та сукупність засобів і методів, за допомогою яких суспільство, спрямовуючи і координуючи соціальну поведінку людей, впливає на суспільні відносини, забезпечуючи їх упорядкування, закріплення і розвиток, їх цілісність і взаємодію, без чого неможливе саме існування суспільства як цілісного соціального організму [4, с. 416].

Відповідальність виникає в результаті соціальної необхідності узгодження поведінки людини із системою суспільних відносин як сфера меж, рамок необхідної поведінки людини, вимог суспільства (чи класу) до індивіда, як невідворотність надавати звіт за свою поведінку перед особою чи організацією, які мають право закликати до звіту. Відповідальністю є «соціальне відношення обмеження свободи кожного індивіда з позиції інтересів суспільства, покладання волі суспільства на вільну свободу індивіда, спрямування його активності в певні рамки». Тут варто наголосити на зовнішній формі, негативному аспекті відповідальності – підзвітність, необхідність відповідати, ставлення в провину, покарання; і внутрішню форму, позитивний аспект відповідальності – розуміння людиною свого зв'язку із суспільством, як готовність прийняти соціальний контроль і виконати висунуті суспільством вимоги. Історично першою була форма зовнішньої відповідальності, акцент якої поступово переносився на внутрішню форму, у зв'язку з чим відбувалося становлення людей як особистостей [5].

Відповідальність як соціальна категорія відображає двосторонній зв'язок індивіда і суспільства, членом якого він є, щодо встановлених нормативів поведінки. З одного боку, цей зв'язок спрямований від суспільства до своїх членів, до їх соціальної поведінки, а з іншого – ставленням особи до вимог, що до неї висуваються. У зв'язку з цим, в юридичній літературі відповідальність розглядається у двох аспектах:

- відповідальність як реакція (система відповідей) суспільства на поведінку індивідів;
- відповідальність як система відповідей особи на вимоги суспільства [6, с. 46].

На думку П. М. Рабіновича, юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали

[7, с. 31]; О. Ф. Скакун вважає, що юридична відповідальність – передбачений законом вид і міра державно-владного примусу особи, позбавлення благ особистого організаційного і майнового характеру за вчинені злочини [8, с. 466]. У свою чергу, В. В. Лемак вважає що «...юридична відповідальність є обов'язком суб'єкта суспільного життя діяти у відповідності із вимогами правових норм... У цьому її субстанціальна сутність. Зміст юридичної відповідальності складає реальна правомірна поведінка суб'єкта права...» [9, с. 26]. Узагальнюючи погляди на юридичну відповідальність вітчизняних учених, можна погодитися, що юридична відповідальність являє собою правове відношення, що виникає із правопорушення між державою в особі її спеціальних органів, та правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнавати певних обмежень та несприятливих наслідків за порушення вимог, передбачених нормами права.

В умовах демократичної, соціальної, правової держави з її демократичним принципом взаємної відповідальності між особою і держави, юридична відповідальність не може бути тільки односторонньою. По-перше, за вчинений злочин несе відповідальність не лише особа перед державою. За порушення закріплених законом прав людини держава також має нести відповідальність перед конкретною особою і міра цієї відповідальності має визначатися санкцією правової норми. Як стверджують науковці (О. М. Болсунова, С. Д. Гусарев, О. В. Іваненко), притягнення особи до відповідальності передбачає не тільки наявність підстав для цього, але й певних умов. Факт вчинення правопорушення не свідчить, що особа, яка його скоїла, обов'язково нестиме юридичну відповідальність, тому що для виникнення відносин відповідальності повинні бути певні обставини. Так, для того, щоб особа підлягала юридичній відповідальності, вона повинна мати достатній рівень свідомості, який досягається у певному віці. Адже людина, яка не досягла віку, з якого здатна усвідомлювати соціальну значущість своїх дій, розуміти їх фактичний характер, передбачати наслідки своїх вчинків, не може відповідати перед законом за скоєне правопорушення. Особа також повинна мати відповідний психічний стан, який дозволяє усвідомлювати зміст та значення своїх дій, передбачати їх наслідки та бажати (чи не бажати) їх настання. Особи, які страждають розладом психічної діяльності, не розуміють значення своїх дій або не можуть керувати ними, виходять за межі дії юридичної відповідальності. Наведене не дозво-

ляє застосовувати до них покарання, оскільки це суперечило б духу права. Однак факт порушення останніми прав інших осіб все ж має місце, адже є потерпіла особа, якій спричинено шкоду, існує також норма права, вимоги якої було порушено. І тому можна говорити про те, що вчинено правопорушення. Але у такому разі психічно хвора особа не є суб'єктом юридичної відповідальності. Тому наявність правопорушення не свідчить про можливість застосування до неї заходів державного примусу. Тут має місце правопорушення з огляду на порушену правову норму, порушене право конкретної особи та заподіяну шкоду як наслідок даного порушення. У даному випадку буде відсутньою суб'єктивна сторона протиправного діяння – вина у вигляді умислу чи необережності, тобто відсутній склад правопорушення, що виключає можливість притягнення особи до юридичної відповідальності [1–3].

Вчені-правники наголошують, що юридична відповідальність здійснюється через таку особливу форму реалізації права, як правозастосування. Застосування права є не тільки внутрішньо організаційним процесом реалізації права державними органами та їх посадовими особами. У його здійсненні в тій чи іншій соціально-правовій ролі виступають також інші учасники. Категорія застосування права дає змогу відокремити юридично значущу діяльність інших учасників процесу реалізації права від діяльності органів і посадових осіб, наділених державно-владними повноваженнями [10, с. 48].

Проте більш переконливо, на наш погляд, відмінні риси юридичної відповідальності розглянув М. Єлісеєв, який вважає, що:

– юридична відповідальність складається із двох аспектів: норм матеріального і норм процесуального права, причому, процесуальне право тільки регулює порядок і умови виконання юридичної відповідальності;

– юридична відповідальність, поряд з іншими видами – економічною, моральною, є одним із видів соціальної відповідальності і їй характерні всі ті ознаки, які має соціальна відповідальність;

– до юридичної відповідальності притягають лише за порушення правових норм [11, с. 13].

З урахуванням особливостей позитивних і негативних сторін юридичної відповідальності, її функціонування в умовах демократичного суспільства, демократичної, соціальної, правової, держави, можна дати таке визначення юридичної відповідальності – це особлива форма державної оцінки і реагування на протиправну поведінку

суб'єктів правовідносин, що виражається у застосуванні правових санкцій у випадку вчинення правопорушень, обмеження їх прав (негативна юридична відповідальність), чи навпаки, зобов'язання дотримання і виконання вимог передбачених нормою права, що спрямована на реалізацію правомірної поведінки, схвалена державою (позитивна юридична відповідальність).

Взаємна відповідальність особи і держави – це провідний інститут демократичного суспільства, самостійний вид соціальної відповідальності, що розкриває систему двосторонніх зв'язків особи і держави, ґрунтується на принципах верховенства права, законності, гуманізму, справедливості й спрямований на захист прав людини, розбудову держави як демократичної, соціальної, правової [12].

Зміцнення правопорядку, насамперед, передбачає виховання у населення навиків активної, свідомої правомірної поведінки. Тому, на наш погляд, активізація соціально-профілактичної діяльності правоохоронних органів і боротьба з правопорушеннями тісно взаємозв'язані і не виключають один одного. Співробітники не вправі обмежуватися формальним застосуванням правових норм, а повинні роз'яснювати їх сутність і зміст вимог. Адже доведено, що лише завдяки плідній профілактичній роботі, що здійснюється паралельно з розкриттям злочинів, можна досягти бажаного ефекту в зміцненні правопорядку. Тому важливого значення набуває вся правоохоронна робота даних органів та застосовані ними заходи щодо підвищення ефективності їх діяльності. У даному аспекті не викликає сумнівів актуальність постановки питання про роль і місце правоохоронних органів в охороні прав і свобод громадян. Потрібно зауважити, що з позиції прав людини, забезпечення її інтересів, функції цих органів наповнюються новим змістом, змінюються методи їх реалізації. У межах забезпечення прав людини правоохоронні органи наближаються до міжнародних стандартів, а це означає, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав та свобод інших і задоволення справедливих вимог загальнолюдських норм моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [3; 13].

Постановка на передній план позитивного аспекту юридичної відповідальності має не абстрактний, а конкретно-прикладний характер стосовно діяльності працівників міліції і сприяє забезпеченню законності в процесі реалізації

ними своїх службових повноважень щодо охорони й захисту прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин. Якісне, ефективне виконання Національною поліцією завдання щодо забезпечення прав і свобод людини певною мірою залежить від наявності належного правового регулювання цієї діяльності за допомогою законів та інших нормативно-правових актів. Це правове регулювання має переслідувати таку мету: визначення кола суспільних відносин, які потребують забезпечення з боку Національної поліції України (у таких випадках у нормативних актах зазначаються зміст, сфери здійснення, перелік суб'єктів, що користуються тою чи іншою можливістю); чітке визначення повноважень (прав та обов'язків) різних служб Національної поліції та їх посадових осіб під час забезпечення реалізації прав і свобод громадян (необхідне чітке визначення прав та обов'язків поліцейських щодо громадян, державних органів та їх представників, громадських організацій, чітка правова регламентація запобіжних заходів, засобів переконання та примусу, підстав, умов, порядку їх застосування); закріплення видів та заходів відповідальності працівників Національної поліції за невиконання або неналежне виконання тих чи інших повноважень щодо забезпечення прав та свобод громадян (зміст цієї мети полягає у забезпеченні принципу законності в діяльності поліцейських) [14].

Механізм організаційно-правового забезпечення Національною поліцією України прав і свобод людини – це єдине, цілісно та якісно самостійне явище правової системи, яке є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів й умов, які створюють належні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод.

Правопорядок також містить велику групу правомірних дій, до яких можна зарахувати діяльність працівників правоохоронних органів щодо загальної профілактики правопорушень і зміцнення правопорядку. Визнання цієї групи правомірних дій як елемента правопорядку має велике практичне значення. Насамперед, йдеться про те, що завдання державної охорони правопорядку не зводяться лише до охорони правовідносин, суб'єктивних прав учасників конкретних правовідносин. Вказана діяльність включає й захист від посягань будь-якого виду правомірної поведінки, охорону правового статусу особи і різних організацій [15, с. 34].

Діяльність правоохоронних органів щодо реалізації юридичної відповідальності може здійс-

снюватися в процесі застосування правових норм (в її межах), що проявляється у поновленні порушених прав, притягненні до юридичної відповідальності, накладенні покарання тощо, та поза межами правозастосовчої діяльності за допомогою таких методів, як загальна та індивідуальна профілактика правопорушень, створення умов для реалізації суб'єктивних прав та обов'язків тощо. Деякі з методів, наприклад, припинення порушення прав громадян, залежно від обставин можуть відбуватися як у межах правозастосовчої діяльності, так і поза неї.

При застосуванні конкретних методів діяльності правоохоронних органів в сфері реалізації прав та свобод громадян спрямована на конкретну особу, яка характеризується або негативною поведінкою, або відбуває покарання за вчинене правопорушення, або має певні складнощі у визначенні засобів користування особистими правами й свободами. Сюди слід додати й особу, права якої були порушені в результаті протиправних дій. Отже, у будь-якому разі об'єктом застосування конкретних методів є певна особа. Кожний конкретний метод має своє призначення і застосовується за наявності відповідних умов.

Висновки. Таким чином, юридична відповідальність посідає провідне місце в системі соціальної відповідальності й надає нового гуманного, демократичного змісту інституту взаємної відповідальності особи й держави.. (позитивна сторона). Саме відповідальність держави є дієвим інструментом реалізації здійснюваних у суспільстві реформ, а її зміст виражається в обов'язках держави, її органів, службовців піддаватися санкціям, що встановлені законом, за правопорушення та інші неправомірні дії, пов'язані з їх компетенцією, здійсненням своїх службових повноважень (негативна сторона).

З урахуванням особливостей позитивних і негативних сторін юридичної відповідальності, її функціонування в умовах демократичного суспільства, демократичної, соціальної, правової, держави, надано її характеристику як особливої форми державної оцінки та реагування на протиправну поведінку суб'єктів правовідносин, що виражається у застосуванні правових санкцій у випадку вчинення правопорушень, обмеження їх прав (негативна юридична відповідальність), чи навпаки, зобов'язання дотримання і виконання вимог передбачених нормою права, спрямована на реалізацію правомірної поведінки, схвалена державою (позитивна юридична відповідальність).

Список літератури:

1. Зелена О. В. Поняття юридичної відповідальності: окремі проблеми. *Право України*. 2002. № 11. С. 109–111.
2. Біляк О. М. Інститут юридичної відповідальності: сучасні проблеми і тенденції розвитку. *Правова держава*. 2003. Вип. 14. С. 101–107.
3. Іваненко О. В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: дис...кан. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 212 с.
4. Басін К. В. Форми виразу єдності та взаємозв'язку прав особистості і юридичної відповідальності. *Правова держава*. 2004. Вип. 15. С. 415–423.
5. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Вид. «Юрид. думка», 2009. 216 с.
6. Делія Ю. В. Юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування. *Право України*. 2003. № 10. С. 29–32.
7. Рабінович П. М. Основа загальної теорії держави та права: навч. посіб. вид. 5-те зі змін. Одеса: Юрид. літ-ра, 2002. 232 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-е вид. Харків: Консум, 2006. 656 с.
9. Лемак В. В. Поняття, ознаки і підстави юридичної відповідальності. Загальна теорія держави та права: навч. посіб. Ужгород: ПП «Медіум», 2003. С. 231–235.
10. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
11. Єлісеєв М. Юридична відповідальність / Міжнародна поліцейська енциклопедія: [у 10-ти т.]. Київ: «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. 1232 с.
12. Дія права: інтегративний аспект. монографія. / кол. автор. відпов. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Основа, 2010. 411 с.
13. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: монографія. Київ: Знання, 2005. 375 с.
14. Галій М. С. Юридико-термінологічний зміст механізму захисту прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 32–36.
15. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУВС, 2003. 444 с.

Tychyna D.M., Zubkova L.A. SEPARATE SCIENTIFIC VIEWS ON LEGAL RESPONSIBILITY AND THE ROLE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN ENSURING IT

The relevance of the article lies in the fact that the study of legal responsibility is determined by the fact that in any state legal responsibility primarily exists for the purpose of protecting the social order. Along with this, the protection of the democratic legal order is not the only goal of legal responsibility. Legal responsibility also aims to educate people, because the offense is punished first of all in the mind of a person. Moreover, legal responsibility is inextricably linked to the state, which affects its content. The formation of the rule of law is one of the main tasks of the modern stage of development of Ukraine and is inextricably linked with the problems of mutual responsibility of the state and the citizen, legal responsibility in which only the punitive nature is removed, therefore it is important to study it in positive and negative aspects on a new methodological basis, and precisely from the position of modern approaches to the emergence, development and functioning of the state and law. The creation of a legal state becomes possible only on the basis of a stable legal order, the maintenance of which is an important task of law enforcement agencies. The article emphasizes that the main role in the content of individual and state responsibility belongs to social responsibility, which is characterized by mutual rights and obligations. On the one hand, this connection is directed from society to its members, to their social behavior, and on the other hand, to the attitude of a person to the demands placed on him and includes political, legal, moral, civil, and professional responsibility. Taking into account the features of the positive and negative sides of legal responsibility, its functioning in the conditions of a democratic society, democratic, social, legal, state, it is characterized as a special form of state assessment and response to the illegal behavior of the subjects of legal relations, which is expressed in the application of legal sanctions in the case of offenses, the limitation of their rights (negative legal responsibility), or vice versa, the obligation to observe and fulfill the requirements stipulated by the law, aimed at the implementation of lawful behavior, approved by the state (positive legal responsibility).

Key words: legal responsibility, illegal behavior, lawful behavior, law enforcement agencies, legal influence, law and order, National Police.